

ՌՈՒԶԱՆՆԱ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

Բանասիրական գիտ. թեկնածու

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՏԱՐԲԵՐ ՓՈԻԼԵՐԻ ԼԵԶՎԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԱՐՐԱՀԱՍ ԿՐԵՏԱՅՈՒ ԵՐԿԵՐՈՒՄ

Աբրահամ Գ. Կրետացին (1734—1737 թթ.) կարեւոր դերակատարում է ունեցել ԺԸ. դարի հայ հոգեւոր ու մշակութային կյանքում: Նա իր գրական բեղուն գրչով, արժեքավոր երկերով, հատկապես «Պատմագրութիւն անցիցն իւրոց եւ Նատր-Շահին պարսից»¹ 53 գլխից բաղկացած աշխատութեամբ մեծապես նպաստել է ԺԸ. դարի հայ պատմագրութեան զարգացմանը: Երկն առաջին անգամ հրատարակվել է 1796 թ. Կալկաթայում, իսկ 1870-ին՝ Վաղարշապատում:

Աբրահամ Գ. Կրետացու «Պատմագրութիւնը» արժեւորել ու բարձր է գնահատել Մ. Աբեղյանը. «Այդ պատմութեանն իսկապես պատմութեան չէ, այլ անձնական հիշատակարան եւ իբրեւ այդպիսին՝ մեր պատմութեան մեջ մի առանձին տեղ է բռնում եւ, կարելի է ասել, եզակի է իր տեսակի մեջ, քանի որ մեզանում պատմական հիշատակարաններ շատ չկան: Աբրահամը մանրամասն արձանագրում է այն, ինչ որ ինքն արել ու գործել կամ մտածել է...»²: Այս երկին անդրադարձել է նաեւ Լեոն: Ըստ նրա՝ ճիշտ չէ կաթողիկոսի սույն գործը «Պատմագրութիւն» անվանելը. այն հիշատակարան է, որտեղ «հեղինակն արձանագրել է իր տեսածն ու իմացածը լոկ իբրեւ լրատու...»³:

Նույնքան արժեքավոր են նաեւ կաթողիկոսի «Կոնդակ»-ը (էջ 179—186), որը հրատարակված է որպես «Պատմագրութեան» շարունակութիւն, եւ «Պատմութիւն Անի քաղաքին»⁴ փոքրածավալ երկը:

¹ ԱՐՐԱՀԱՍ ԿՐԵՏԱՅԻ, Պատմութիւն, քնն. բնագ., ռուս. թարգմ. (АБРААМ КРЕТАЦИ, Повествование), առաջ. եւ ծանոթ.՝ Ն. Ղորղանյանի, Երեւան, 1973 (մենք օգտվել ենք քննական բնագրից. այսուհետեւ՝ սույն բնագրից մեջբերումների էջերը տե՛ս շարադրանքում՝ փակագծի մեջ). տե՛ս նաեւ «Աբրահամ կաթողիկոսի Կրետացու պատմագրութիւն անցիցն իւրոց եւ Նատր-Շահին Պարսից», Վաղարշապատ, 1870:

² Մ. ԱՐԵՂՅԱՆ, Հայոց հին գրականութեան պատմութիւն, հտ. Բ., Երեւան, 1946, էջ 459:

³ ՏԵՆ ԼԵՈ, Երկերի ժողովածու, հտ. 3, Երեւան, 1973, էջ 447:

⁴ ՏԵՆ «Աբրահամ կաթողիկոսի Կրետացու, էջ 101—109:

Վերոնշյալ երկերը լեզվական առումով եւս առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում, քանի որ Աբրահամ Գ. Կրետացու բառապաշարը հարուստ է, խոսքը՝ գեղեցիկ, իսկ լեզուն միայն անաղարտ գրաբարը չէ: Այս հոդվածում բառաքերականական քննության ենք ենթարկել «Կոնդակ»-ը, «Պատմություն Անի քաղաքին» եւ «Պատմագրություն» (որոշ հատվածներ) երկերը:

Հր. Աճառյանն իր «Հայերէն նոր բառեր հին մատենագրութեան մէջ»⁵ աշխատության ժԳ. գլուխը, որն ունի «Հայերէն նոր բառեր Աբրահամ Կրետացու մէջ» վերնագիրը, քննում է «Պատմագրություն» եւ «Կոնդակ» գործերում ամփոփված 13 բառ: Մեծանուն լեզվաբանը տալիս է այդ բառերի ստուգաբանական եւ իմաստային բացատրությունները⁶:

ԺԸ. դարի գրաբար պատմագրության լեզվին առհասարակ հատուկ են բարդ բառակերտումները: Աբրահամ Գ. Կրետացու երկերը եւս աչքի են ընկնում նմանօրինակ կազմություններով, երբեմն հանդիպում են նաեւ փոխառյալ բառով կազմված բարդություններ: Դրանցից մի քանիսը ժամանակի լեզվամտածողությանը բնորոշ նորակազմություններ են: Օրինակ՝ հոգունակություն (էջ 36), դիագարդել (էջ 60), բարձրանիստ (էջ 62), վրանածել (էջ 66, 106), սագաշէն (քարաշէն, նաւակածել⁷, էջ 79, 182), լուսաւորչածին (էջ 79), մեռնախառն (էջ 80), նեղանցուկ (էջ 150), վարդէշուր (էջ 182), անուշահոտութիւն (էջ 183), բարձրայօն (ամբարտաւան, սնապարծ⁸, էջ 102), խորտկակերութիւն (էջ 103), արծաթախորութիւն (էջ 103), յիշոցատութիւն (էջ 104), օտարատեցութիւն (էջ 104), յանձնապաշտութիւն (էջ 104), վալիութիւն (էջ 106), խանութիւն (էջ 106), արինաթաթախ (էջ 106), Լեհացտուն (էջ 109) եւ այլն:

Այս շրջանի պատմագրության մէջ, ինչպէս նկատում է Վ. Համբարձումյանը, գործառական արժեք են ստանում ռազմական-պետական բնագավառի տարբեր կողմերը ներկայացնող նոր հասկացություններ:

⁵ Տէս Հր. Աճառյան, Հայերէն նոր բառեր հին մատենագրութեան մէջ, Վենետիկ, 1913, էջ 127–134:

⁶ Անդ, էջ 127–134. ասղաբան (ասեղնագործուած), դմշխեայ (պարս. «կացին» բառն է, ծագում է արաբ. «Դամասկոս» բառից, նշանակում է ընտիր պողպատեայ թուր), զեկ (գիտութիւն, տեղեկութիւն), թեպուր (փետուր), խօսացտէր (իշխանաւոր, մեծաւոր), կատաղունիք (իջեւան, հիւրանոց, բնակարան), հացուտ (հացաւէտ, հացաշատ), մետաղ (օթեւան, իջեւան), մորոսել (ծաղրել, մէկի վրայ խնդալ), մսմար (զամ, բետեռ), նեղանձուկ (նեղ, շատ նեղ), շողային (շոգ, տաք), ունի (էգ էակ, աղջիկ կամ կին):

⁷ «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի», հտ. Բ., Վենետիկ, 1837, էջ 683:

⁸ ՆՃԲ, հտ. Ա., Վենետիկ, 1836, էջ 464:

րի անվանումները⁹: Այսպես՝ «...խօսեցաւ պատրաստելոյ վասն զմեզ եւ պահպանելոյ ի նենգութենէ հագարացոց՝ մերձասահման գոլոյն մեզ սահմանացն նոցին» (էջ 63), «Եւ՝ վասն դալիմի ձիավարժութեան եւ պատերազմավարժութեան» (էջ 129):

«Պատմագրութեան» մէջ եւ «Կոնդակ»-ում ներկայացված կենսագրական տեղեկությունները վկայում են, որ հեղինակի աշխատություններում գրաբարին զուգակից գործածվող միջինհայերենյան, բարբառային ու ժամանակի խոսակցական աշխարհաբարին բնորոշ ձևերը պայմանավորված են Այրարատի, Սյունիքի, Դիզակի եւ Մուղանի բնակիչների, պարսիկ խաների ու հարյուրապետների, թաթարների, հայ եւ տաճիկ աղաների ու քեթիսուղաների հետ ունեցած հարաբերություններով:

Ուսումնասիրվող երկերում բարբառային շերտը ներառում է էւ բուն հայերեն, էւ օտար բառեր, ինչպես՝ մեզանէ (էջ 183), Մօսկօֆու/Մօսկի (էջ 79, 182), շատրայ (էջ 182), խառելեզ¹⁰ (էջ 182), լօթի (էջ 183), նաւակ¹¹ (էջ 78), իւզպաշիֆ (էջ 80, 180), փաղչօղ (էջ 79), ֆէտխուտայ (էջ 80, 180), մինն (էջ 182), Դոիմ (էջ 109), ճուղայ (Ջուղա, էջ 108), Կէննայ (Գյանջա, էջ 47, 79), գեղ (էջ 50), հանտ¹² (էջ 50), զֆաղաֆաղիֆն (էջ 183) եւ այլն:

Պատմության Ի.Գ. գլխում Աբրահամ Գ. Կրետացին գրում է. «Եւ անդ կատարեալ զկարգ ջրօրհնեացն հեղաֆ զսուրբ մեռոնն ի ջուրն Երասխայ, յորոյ էին Երեւանայ ֆալանթար Մէլիֆջանն, մէլիֆ Յակոբջանն եւ մէլիֆ Մկրտումն, Տուգախու մէլիֆ էլէնն... Այլեւ՝ Երեւանայ եւ Արարատեան ֆէտխուտայֆն, եւ բանակի եղեալ հայֆն, եւ Երեւանայ աղաներն եւ այլաներն շէխիսլամն, դազին եւ խանին իւզպաշիֆն՝ աւելի ֆան զԳՃ. (300) մարդ՝ հայ եւ թուրք» (էջ 80):

Պարզ է, որ այսպիսի շփման պայմաններում նա յուրացրել է օտար բառեր ու արտահայտություններ եւ դրանք գործածել իր երկերում: Այդ բառերը բազմիմաստ են, կան նաեւ ամբողջական նախադասություններ՝ հայերեն թարգմանություններով: Այսպես՝

⁹ Տէս Վ. ՀԱՄԱՐԱՋՈՒԾՅԱՆ, XVIII–XIX դարերի գրաբար պատմագրության լեզվական բնութագիրը, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1982, թ. 1, էջ 73–82. նաեւ նույն հեղինակի՝ «XVIII–XIX դդ. գրաբարի ձևաբանական առանձնահատկությունները», ՊՐՀ, 1988, թ. 1, էջ 11–22:

¹⁰ Հմմտ. խառելեզ՝ գարնան սկզբից մինչեւ աշնան վերջն ընկած ժամանակաշրջան (տես «Հայոց լեզվի բարբառային բառարան», հտ. Բ., Երեւան, 2002, էջ 371):

¹¹ Հմմտ. նաւլա՝ նավակ, ՀԼՔԲ, հտ. Գ., Երեւան, 2007, էջ 142:

¹² Տէս հանդ՝ արտ, դաշտ (Ռ. ԱՋԱՐՅԱՆ, Հ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, Միջին հայերենի բառարան, հտ. Բ., Երեւան, 1992, էջ 15):

այլամ — արաբ․՝ ազնվական, ավագ, նախարար, մարզպան. «Երեւանայ աղաներն եւ այլաններն...» (էջ 80):

արիֆէ — թուրք․՝ նախատոնակ. «Եւ արիֆէի օրն հարին մեծ վրան մի եղեգնեայ պարսպին մէջն՝ կից հանի ամարաթին» (էջ 182):

ամարաթ — արաբ․՝ imarat, emarāt (շենք, շինութիւն). «Եւ զի էր նստած տեղն հանին ամարաթ շինեալ փայտաշէն...» (էջ 181, 182):

արշուն — հնց., երկարության ռուսական չափ = 0,711 մետրի. «Որոյ էր երկայնութիւնն ճժ. (110) արշուն» (էջ 182):

թամաշայ — պարսկ., արաբ․՝ tamaša (1. տեսարան, խաղ, զվարճութիւն, 2. զբոսանք, ման գալ, 3. դիտորդ, դիտող, ականատես). «Որ եւ հրաման ետուր ամենեցուն՝ գնալ եւ թամաշայ առնել» (էջ 182):

թուրայ — 1. սուրմա, ծարիր՝ մագերը, հոնքերը ներկելու ներկ, 2. մետաղյա զարդ:

ֆնտխ — պարսկ.՝ fondoḡ (կաղին, պնդուկ). «...մի կողմն թուրայ (ի) նման ֆնտխ ոսկոյն» (էջ 185):

թուման — պարսկ.՝ tūmān (10 000). «...եմիփորոնն էր յոյժ պատուական եւ արժէր Ծ (50) թուման եւ այլ աւելի» (էջ 185):

խալաթ — արաբ., պարսկ.՝ xal'at (իբրեւ նվեր տրված թանկագին հագուստ):

մանտիլ — արաբ., պարսկ.՝ mandil (զլխաշոր, վարշամակ). «...ի ձեռն պաշտօնէից իւրոց առաքեաց եւ ինձ խալաթ, որ էր մանտիլ սեւագոյն, բայց՝ պատուական» (էջ 185):

ղալիօն — հուն.՝ ռազմանավ:

փալամար - նավի հաստ չվան՝ պարան. «...զվարի կողմն՝ առասանաւ, որ էր որպէս զալիօնի երկաթի հաստ փալամար» (էջ 78):

պայքամ — մահմեդական եռօրյա երկու տոների անունը. «...ի Վրաստանու եւ ի Թավրէզու եւ այլոց տեղեաց՝ գումարեալ ժողովեցաց, կուտեցան եւ եկեղեցացան մինչեւ ցՊայքամն իւրեանց» (էջ 181, 182):

սէլամ — արաբ., պարսկ.՝ salām, թուրք.՝ selām (բարեւ, ողջույն, երկրպագութիւն). «Իսկ ի միւսում օրն գնացաք կրկին ի սէլամ ըստ սովորութեան մերում» (էջ 181, 183):

«Կոնդակ»-ի վերջում Աբրահամ Գ. Կրետացին գործածում է նաեւ հայատառ պարսկերեն նախադասութիւններ: Օրինակ՝ «Փատիշահի մամալիքի Իրան, զիլլի սիւպհան, Նա՛տիրի տէվրան Ֆաթիէ» (Արքայն աշխար-

հաց Իրանի, ստուերն ամինաբարձրելոյ՝ Նատիր՝ ընտրելագոյն որդին ժամանակաց՝ յաղթողն, էջ 186):

Հայոց հայրապետի երկերում, պայմանավորված ժամանակի գրական լեզվի եւ բարբառների ազդեցությամբ, նկատելի են նաեւ քերականական որոշակի տարբերություններ:

«Պատմութիւն Անի քաղաքին» փոքրածավալ երկը շարադրված է կանոնավոր գրաբարով եւ քիչ՝ աշխարհաբարյան ձեւերով, մինչդեռ «Կոնդակ»-ը եւ «Պատմագրութիւն»-ը հարուստ են միջինհայերենյան հնչունական փոփոխություններով, բառերի, արտահայտությունների աշխարհաբարյան ձեւերի խառնուրդներով:

Հոլովման, թվակազմության համակարգերում հանդիպում են եւ զուտ աշխարհաբարյան, եւ գրաբար-աշխարհաբարյան ձեւեր:

Ասվածը հաստատենք բնագրային վկայություններով. «Անի քաղաքն էր մեծ եւ հռչակաւոր՝ որ ի դաշտին Շիրակվան, որ եւ աթոռ լեալ թագաւորացն մերոց, որոյ բնական բնակիչքն էին մեծափարթամք եւ ընչաւէտք եւ փափկասնունդք» (Անի, էջ 101): Այս օրինակը կանոնավոր գրաբարով է միայն ընդգծված կառույցում՝ «ի դաշտին Շիրակվան». Շիրակ հատուկ անունը տրված է աշխարհաբարյան ձեւով՝ ու հոլովմամբ՝ Շիրակու > Շիրակուան > Շիրակվան: Այս նույն բառը հաջորդ նախադասության մեջ տրված է միաժանակ աշխարհաբար ու եւ գրաբար ա հոլովումներով. այսպես՝ «Որ եւ յայնմ ժամանակի գնաց Յօհաննէս թագաւորն Շիրակվանայ...» (Անի, էջ 101):

«Զեկեալ խաներաց զոմանս անդ իջուցանէին» (էջ 182). խան բառի հոգնակի սեռական հոլովն է՝ աշխարհաբարի եւ հոգնակերտով, գրաբարի ա հոլովմամբ:

Եւ-ով հոգնակիներ են կազմվել նաեւ հետեւյալ օրինակներում. «Երեւանայ աղաներն եւ այաներն շէխիսլամն...» (էջ 80), «...որ էր ի փայտէ փորեալ շրոնխներ» (էջ 78):

«Կոնդակ»-ում գրաբարի յաւուր-ի դիմաց գործածվում է գրաբար-աշխարհաբար խառն ձեւ՝ ի միւսում օրն (էջ 181, 183):

Երբեմն աշխարհաբարացվում են գրաբարի հոգնակի հայցականի ձեւերը: Այսպես՝ «...մտանէին ի տունս, եւ զնորահարսունքն, եւ զփեսայքն... յափշտակեալ տանէին» (Անի, 106), «...նախ բառնալ զնզովքն...» (էջ 184), «...ձայնեցին զփաղափացիքն» (էջ 183, 184):

Ժամանակի բանավոր-խոսակցական լեզվի ազդեցությունը փոփոխություններ են նկատվում նաեւ որոշ հատկանունների բացառական հոլովում: Օրինակ՝ ի Թիֆլիզու, ի Հերաթու, ի Մազանդարանու, ի Մաշատու, յԱրտաիլու (էջ 180, 181):

Հոլովական տարբերություններ են դիտվում մի քանի այլ բառերում՝ ի գիւղէն (էջ 39, փխ.՝ ի գեղջէ), գեղին (էջ 50, փխ.՝ գեղջ), ի վանք (էջ 52, 53, փխ.՝ ի վանս), մոմերով (էջ 53), գազանոց (էջ 58, փխ.՝ գազանի, գազանաց), բլրիս (էջ 63, 66, փխ.՝ բլրոյն):

ԺԸ. դարի գրաբար բնագրերում հանդիպում են աշխարհաբարյան ձեւեր, որոնց բացառիկ սկզբնաձեւերը՝ սաղմերը, կարող են լինել հենց Ե. դարի կամ հաջորդ դարերի բնագրերում: Նման զարգացում է ունեցել իլ մասնիկով անորոշ դերբայի գործածությունը: Դասական շրջանում հատուկենտ բառեր ունեին այդպիսի վերջավորություն, մինչդեռ միջին ու նոր շրջաններում այն լայն տարածում է գտել եւ նույնիսկ թափանցել է ԺԹ. դարի 80—90-ական թթ. հայ գրողների երկեր:

«Պատմութիւն Անի քաղաքին» բնագրում եւս իլ-ով անորոշի ձեւեր հաճախ են հանդիպում: Օրինակ՝ «...մտանելով յեօթնապարիսպն Երիքովի, կարծելով թէ՛ այնու կարեն ազատիլ ի բարկութենէն» (Անի, էջ 102). ուղղական հոլովով անորոշ դերբայը բայական բաղադրյալ ստորոգյալի մաս է:

«Եւ ջանային մի քան զմին՝ ընչաւեւ լինիլ» (Անի, էջ 103). ուղղական հոլովով անորոշ դերբայը հարադրական բայի բաղադրիչ է, իսկ հարադրական բայն իր հերթին բաղադրյալ ստորոգյալի մաս է:

«Եդին երկայն գրակալն, զի ի ձկտիլն (նույնը՝ ձգտիլ)՝ ծաղր արասցեն զնա» (Անի, էջ 105). ի նախդիրը անորոշ դերբայի հայցական հոլովի հետ արտահայտում է ժամանակի իմաստ՝ ձգտելիս:

Այլ օրինակներ. «...եւ սկսան կրկին ի մեղս թաւալիլ» (Անի, էջ 107), «...եւ յանկարծակի էջ սաստիկ բարկութիւնն Աստուծոյ, եւ սկսաւ քաղաքն շարժիլ եւ տապալիլ պարիսպքն» (Անի, էջ 108), «...անտի կարիցեն պատերազմիլ ընդ նոսա» (էջ 57):

Հեղինակի մյուս բնագրերում իլ-ով անորոշի կիրառությունները սակավ են:

Խոնարհման համակարգում եւս միջինհայերենյան, բարբառային ձեւերին զուգահեռ հանդիպում են աշխարհաբարյան կազմություններ: Օրինակ՝ «...հասանք ի Փարագար» (էջ 43), «...կաթողիկոս նստողին մեծ վնաս կլինի» (էջ 45), «...լաւ տեղ տուէք» (էջ 181), «...եւ ասացեալ

է» (էջ 186), «...պիտիւ ուղարկեն» (էջ 185, բրբռ. ձեւ է, հմմտ. բէդա՛ր), «...չի հաստատե՛կ կրկին» (էջ 184), «...չի պահե՛կ ի միջի ձերում» (էջ 184), «...զայն նզովքն չի յիշե՛կ» (էջ 184):

Շարահյուսական կառույցների հարցում Աբրահամ Գ. Կրետացին հիմնականում պահպանում է դասական ավանդույթները:

Դասական շրջանում շատ տարածված գրաբարյան շարահյուսական կառույցի օրինակ է «Յայնժամ տեսեալ վարդապետին զհաւատ կնոջն...» (Անի, էջ 107) նախադասությունը, որի ենթական՝ վարդապետին, սեռական հոլովով է դրված տեսեալ անցյալ դերբայ-ստորոգյալի պահանջով: Սեռականով ենթակայի օրինակ է նաեւ վերնագիրը՝ «Պատմութիւն Անի քաղաքին, զոր գրեալ է Աբրահամու Բաբունապետի...» (Անի, էջ 101):

Այսպիսով՝ Աբրահամ Գ. Կրետացու երկերի՝ սույն հոդվածի սահմաններում ներկայացված բառապաշարային ու ձևաբանական վերլուծությունը ցույց տվեց՝ որքան էլ մեծ է կաթողիկոսի՝ հին պատմագրության ավանդույթներին հարազատ մնալու ձգտումը, այնուամենայնիվ, նրա բնագրերը կրում են ԺԸ. դարի լեզվական ազդեցության հետքերը: Դրանք առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում՝ տարբեր փուլերի լեզվական առնչակցություններն ու համատեղությունները վեր հանելու եւ ներկայացնելու առումով: Ուշագրավ են հատկապես ձևաբանական հնացած ու նոր զուգահեռումները, որոնք վկայում են մեր լեզվի՝ ԺԸ. դարի անցումային որակի ու լեզվական նոր իրողությունների մասին:

РЕЗЮМЕ

Абраам Кретаци — деятель XVIII века, Католикос Всех Армян, который отличался плодотворной литературной деятельностью, несколькими ценными произведениями, в том числе трудом «История». Последний уникален в возродившейся тогда историографии на грабаре своей языково-стилистической и грамматической структурой. В данной статье мы рассматриваем отрывки из «Истории», «Кондак» и краткую работу «История города Ани».

Работы Кретаци отличаются сложными словообразованиями и новообразованиями, свойственными языкового мышления того времени.

Данная статья констатирует, что несмотря на большое стремление Католикоса оставаться верным традициям древней историографии, произведения

автора в языковом плане носят следы языкового влияния XVIII века. В частности, интересны устаревшие и новые морфологические параллели, которые свидетельствуют о переходном качестве армянского языка в XVIII веке, а также о новых языковых реалиях.

SUMMARY

Abraham of Crete was an eighteenth century Armenian catholicos and scholar. He is prominent for his fruitful literary heritage, a number of valuable works, including “The Chronicle”. The latter is unique to the revived historiography in the Classical Armenian language for its linguistic-stylistic and grammatical structure. In the current article, the author discusses passages from “The Chronicle”, “Kontakion” and the small work of “The History of the City of Ani”.

The works of Abraham of Crete are distinguished for sophisticated word derivations and neologisms. The latter were peculiar to the then dominant linguistic way of thinking.

The current article states that despite of Abraham’s endeavors to remain faithful to the traditions of the old historiography, his works bear the trace of the 18th century linguistic influence. In particular, the archaic and new morphological parallels, which testify the transitional character of the Armenian language in the 18th century, as well as new linguistic phenomena are worth mentioning.

